

Marek Szajda – doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie historia, absolwent Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych i Społecznych oraz Studium Kultury i Języków Żydowskich Uniwersytetu Wrocławskiego. Studiował także w Krakowie, Tel Awiwie i Jerozolimie. Pracownik naukowy w Dziale Naukowym Ośrodka „Pamięć i Przyszłość” oraz Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. Interesuje się historią i kulturą Żydów, historią współczesną Polski, historią Śląska oraz historią mówioną.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1938-6762>

e-mail: szajda.marek@gmail.com

Marek Szajda

Antysemityzm na prowincji. Wpływ kampanii antysyjonistycznej lat 1967–1968 na życie żydowskie na przykładzie oddziałów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach

Wstęp

Kampania antysyjonistyczna (począwszy od czerwca 1967 roku do lata 1968 roku) jest istotną cezurą w powojennych dziejach społeczności żydowskiej w Polsce (Kichelewski i in., 2021, ss. 175–206). Wydarzenie to było częścią większej całości, określanej w polskiej historiografii mianem Marca 1968 – jednym z kluczowych elementów tego przełomu społeczno-politycznego, uważanego powszechnie za jeden z „polskich miesięcy” (Eisler, 2008), obok protestu studenckiego, był antysemityzm władz komunistycznych. Kwestia kampanii antysyjonistycznej została opracowana w pionierskiej i jak dotąd jedynej całościowej monografii na ten temat autorstwa Dariusza Stoli (Stola, 2000b). Natomiast do najważniejszych prac o Marcu 1968 należą publikacje Jerzego Eislera (Eisler, 1991, 2006), Piotra Osęki (Osęka, 1999, 2008, 2015), Marcina Zaremby (Kula i in., 1998; Zaremba, 2004; Zaremba & Osęka, 1999)

oraz wielu innych badaczy i badaczek. Co ważne, w ostatnich latach problem antysemityzmu w tym okresie podjęli także inni naukowcy, w tym Anat Plocker (2022) czy Hans-Christian Dahlmann (Dahlmann, 2013; Dahlmann & Ostrowska, 2018).

Temat żydowskiego Marca i wpływu omawianych wydarzeń na życie społeczności żydowskiej w Polsce był już poruszany z wielu perspektyw (Berendt, 2009). Niektóre z nich dotyczyły kwestii tożsamościowych czy struktur instytucjonalnych, kolejne polityki, dyplomacji i innych zagadnień (Szaynok, 2008). Gdy spogląda się na tę kwestię z perspektywy żydowskiej, kluczowym wydaje się pytanie: czym dla Żydów był Marzec 1968? Odpowiedzi próbowali udzielić liczni naukowcy: zarówno historycy, jak i socjologowie, literaturoznawcy czy antropolodzy (Artwińska, 2015; Dąbrowska, 2011; Eisler, 2005; Starnawski, 2016); również muzealnicy, przede wszystkim poprzez głośną wystawę *Obcy w domu* zorganizowaną w Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN (Sochańska-Kumor i in., 2018). Jednak, moim zdaniem, najbardziej wymownym sformułowaniem w tym kontekście jest tytuł pracy Joanny Wiszniewicz: *Życie przecięte* (Wiszniewicz, 2008), książki, która jest zbiorem wywiadów historii mówionej z żydowskim „pokoleniem Marca”, zresztą jednym z wielu tego typu zbiorów wspomnień, które ukazały się w ostatnich latach (Baral, 2015; Naszkowska, 2018; Naszkowska & Helander, 2017; Torańska, 2008; Tuszyńska i in., 2018).

Bez względu na przyjętą perspektywę wydarzenia kampanii antysemitycznej lat 1967–1968 są ważnym, ale nie ostatnim, „rozdziałem” w opowieści o wielowiekowej obecności Żydów na ziemiach polskich. W tym kontekście zapewne nie dziwi fakt, że zdecydowanie mniej badań prowadzono odnośnie do późniejszych losów tej społeczności – w latach po kampanii antysyjonistycznej. Prócz Moniki Stępień (2019, ss. 417–431) czy Grzegorza Berendta (Berendt, 2014, ss. 317–367) niewielu autorów i autorek publikowało prace na ten temat. Z pewnych względów jest to zrozumiałe, tym bardziej, jeśli przyjmie się cezurę roku 1968 jako swoisty koniec bogatego życia żydowskiego po II wojnie światowej w Polsce. Oczywiście, uwzględniając pomarcową falę migracyjną, takie stwierdzenie wydaje się być na wyrost, tym bardziej, że wciąż istniały struktury instytucjonalnego życia żydowskiego: Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oraz Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego.

Dotychczas badania historyczne w dużej mierze skupiały się na przeżyciach Żydów przed rokiem 1968, a więc przed doświadczeniem kampanii. Jeśli już badano to zagadnienie w ostatnich dekadach, to w związku z masową migracją w konsekwencji kampanii antysemitycznej (Stola, 2000a; Szaynok, 2016, s. 415). Niekiedy analizowano motywację tych

wszystkich, którzy decydowali się na wyjazd (Szajda, 2021). Badano także poszczególne grupy migrantów – tych udających się choćby do Szwecji czy Danii (Górniok, 2016; Ilicki, 1988). Nieco innym zagadnieniem jest pytanie o to, jak wydarzenia lat 1967–1968 wpłynęły na życie żydowskie w Polsce. Mam w tym miejscu na myśli tych, którzy zdecydowali się na pozostanie i funkcjonowanie po 1968 roku w ramach struktur życia żydowskiego w kraju. W tym kontekście istotnym jest zagadnienie dotyczące postępowania władz wobec Żydów w Polsce i zrzeszających ich organizacji. Również kwestia, na ile społeczność i jej instytucje realnie funkcjonowały w latach 70. i 80.

Niniejszy artykuł jest próbą zmierzenia się z tymi pytaniami. Podejmuję w nim analizę życia żydowskiego w okresie kampanii antysyjonistycznej i bezpośrednio po niej. Aby ukazać specyfikę zmian i uwypuklić konsekwencje antysemityzmu z lat 1967–1968, zdecydowałem się wybrać dwie niewielkie społeczności położone na prowincji – z dala od centralnych ośrodków życia żydowskiego (Warszawa, Łódź, Wrocław): w Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach. Oba miasta położone są w terenie przygranicznym, na południu Dolnego Śląska, na obszarze jednego powiatu (ząbkowickiego). Tuż po 1945 roku w pierwszym z nich mieszkało niemal 1,5 tysiąca Żydów, a w drugim ponad 2 tysiące. W latach 60. XX wieku społeczność żydowska w każdej z tych miejscowości skupiała ok. 100 osób¹. Artykuł jest więc próbą przedstawienia i analizy w skali mikro życia Żydów w Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach w kontekście oddziaływania i konsekwencji kampanii antysemickiej w Polsce. Celem tekstu jest zweryfikowanie tezy o niemal zupełnym zaniku ludności żydowskiej (również struktur życia żydowskiego) w mniejszych ośrodkach w konsekwencji antysemityzmu z lat 1967–1968. W tym ujęciu staram się wykazać, że żydowski Marzec był nie tylko „życiem przeciętym” dla żydowskich emigrantów, ale realnym końcem funkcjonowania niektórych struktur życia żydowskiego, przede wszystkim oddziałów TSKŻ, w mniejszych miejscowościach. Swoje badania opieram na kwerendach archiwalnych z zasobu Archiwów Państwowych: we Wrocławiu i Kamieńcu Ząbkowickim, a także Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej i Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego. Tekst ten, zarówno poprzez temat, jak i bazę źródłową, sytuuje się w perspektywie badań lokalnych czy regionalnych i pod tym względem poniższe ujęcie zbliżone jest do kilku opublikowanych już tomów i artykułów (Choma-Jusińska i in., 2018; Hytrek-Hryciuk & Trębacz, 2008; Krasucki, 2018; Nurek, 2018; Szajda, 2024).

¹ W tym kontekście warto dodać, że istnieją dwa artykuły dotyczące życia żydowskiego w Ząbkowicach Śląskich w XX wieku (Gruźlewska, 2017; Pawlak, 2015).

Dwie perspektywy: migracyjna i instytucjonalna

Wspomniana już, niezwykle bogata literatura dotycząca Marca 1968 roku oraz kampanii antysyjonistycznej dość szczegółowo przedstawia przebieg poszczególnych zdarzeń, najważniejsze postaci i miejsca. Można wręcz stwierdzić, że istotne fakty są udokumentowane oraz uporządkowane chronologicznie i kontekstowo w literaturze przedmiotu, dlatego też na potrzeby tego tekstu zdecydowałem się nie przywoływać szerokich ram omawianych zdarzeń. Nieco mniej szczegółowo, choć również w licznych artykułach i pracach, opisano procesy poprzedzające lata 1967–1968 i położenie społeczności żydowskiej w Polsce. Z kolei istotną konsekwencją kampanii antysyjonistycznej jest fala wychodźstwa z Polski, zwana powszechnie emigracją pomarcową, wynosząca ok. 13 tysięcy osób, które wyjechały z kraju, otrzymawszy dokument podróży, zrzekając się przy tym swojego obywatelstwa (Stola, 2000a, s. 9, 2010). Głównymi kierunkami migracji były dwa kraje skandynawskie – Dania i Szwecja, ale również Izrael, USA i inne.

Migracja pomarcowa obejmuje lata 1968–1971². Jej niezwykle istotnym kontekstem, niejako zapalnikiem, były słowa ówczesnego I sekretarza KC PZPR Władysława Gomułki: „[...] nie czyniliśmy przeszkód obywatelom polskim narodowości żydowskiej w przeniesieniu się do Izraela, jeśli tego pragnęli. Stoimy na stanowisku, że każdy obywatel Polski powinien mieć tylko jedną ojczyznę – Polskę Ludową” (Gomułka, 1967, s. 24). Oczywiście, wyjazdy nie stałyby się tak masowym zjawiskiem, gdyby nie decyzje władz komunistycznych. Badacze opisujący to zjawisko sporo uwagi poświęcili motywom, które wpłynęły na decyzje o wyjeździe (Stola, 2000a, s. 14; Szajda, 2021). Prócz szeroko rozumianego antysemityzmu, będącego niekiedy bezpośrednim zagrożeniem bezpieczeństwa czy życia, chciałbym zwrócić uwagę również na inne czynniki migracyjne. Jednym z nich jest kwestia polityki i rozczarowania komunizmem jako ideologią (zwłaszcza w doświadczonej przez Żydów odmianie „nadwiślańskiej”). Szczególnym przeżyciem dla niektórych osób było usunięcie z Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej argumentowane rzekomym „syjonizmem” czy odgórnym zaleceniem władz. Zdecydowanie bardziej dramatycznym doświadczeniem było nie tylko usunięcie z partii, lecz również utrata pracy. Wypchnięcie z Polski, jak niektórzy

² Niekiedy rozszerza się ten okres do 1972 roku, kiedy to zgodę na wyjazd otrzymali oficerowie żydowskiego pochodzenia, którzy zostali usunięci lub odeszli z armii po czystce w latach 1967–1968 (Nalepa, 2000).

emigranci pomarcowi nazywali swoje wyjazdy, było zwłaszcza dla ludzi młodych decyzją o charakterze tożsamościowym. Wychowani w Polsce – jej kulturze i języku – nie planowali życia poza swoją ojczyzną (Szajda, 2018a, ss. 143–177). A jednak, pomimo przywiązania do kraju, wielu z nich zdecydowało się na wyjazd i rozpoczęcie swojego życia, także tego zawodowego, „od nowa”.

Pomarcowa fala wyjazdów zmieniła strukturę demograficzną społeczności żydowskiej. W wielu przypadkach w PRL pozostali ci, którzy nie byli w stanie wyjechać, choćby ze względu na wiek czy stan zdrowia. Specyfiką tej migracji jest również przekrój zawodowy. Znaczącą częścią Żydów opuszczających Polskę stanowili ludzie wykształceni, niekiedy pracownicy naukowcy. Jak pisał Dariusz Stola:

[...] odsetek osób z wykształceniem wyższym i studentów był wśród nich 8 razy większy (!) niż wśród ogółu mieszkańców Polski. Najliczniej byli reprezentowani inżynierowie, lekarze, osoby z wykształceniem ekonomicznym i humanistycznym [...]. Do jesieni 1969 r. podania o zgodę na wyjazd złożyło blisko 500 wykładowców i naukowców-badaczy, w tym wybitne i znane postaci nauki. Wśród emigrantów było też 200 dziennikarzy i redaktorów, w tym 15 redaktorów naczelnych lub ich zastępców, ponad 60 pracowników radia i telewizji, blisko 100 muzyków, aktorów i artystów, w tym 23 aktorów i reżyserów Teatru Żydowskiego z jego dyrektorką, słynną Idą Kamińską na czele, oraz 26 filmowców. Tak wysoki udział inteligencji był skutkiem nie tylko wysokiego jej odsetka wśród polskich Żydów, ale i wybitnie antyinteligentckiego tonu kampanii marcowej (Stola, 2000a, s. 10).

Obok kwestii migracyjnych warto zwrócić uwagę na inną, moim zdaniem równie istotną, konsekwencję wydarzeń antysemickich lat 1967–1968. Są nią zmiany w strukturach instytucji życia żydowskiego, przede wszystkim w Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym Żydów w Polsce, ale również w Związku Religijnym Wyznania Mojżeszowego. Oba zagadnienia – migracja oraz zmiany w organizacjach – są ze sobą powiązane, na przykład jednym z kluczowych czynników wpływających na funkcjonowanie centrali i oddziałów TSKŻ była kwestia spadku liczby członków, jak i wyjazdu osób odpowiedzialnych za funkcjonowanie zarządów itd. Jednak to nie tylko migracja zmieniła tę organizację. Zmiany zaczęły się już w 1967 roku, począwszy od nacisków MSW, co widoczne jest w wahaniach Zarządu Głównego odnośnie do poparcia „linii partii” po wydarzeniach wojny sześciodniowej w specjalnie opracowanej rezolucji (Szajda, 2020, ss. 60–75). Jedną z owych zmian było zakończenie działalności w kraju American Jewish Joint Distribution Committee (Joint) –

organizacji pomocowej działającej na rzecz społeczności żydowskiej w Polsce, a w konsekwencji likwidacja Centralnej Żydowskiej Komisji Pomocy Społecznej, dotowanej przez Joint. W tym samym okresie zamknięto Kluby Dziecięco-Młodzieżowe, a niedługo później zakończono organizację dorocznych kolonii i obozów przeznaczonych dla żydowskich nastolatków (Pęziński, 2014, ss. 268–311). Do istotnych zmian wynikłych z kampanii należy zaliczyć także te personalne, choćby ustąpienie Leopolda Domb-Treppera (Markusz, 2020), odejście i wyjazd Dawida Sfarda oraz Grzegorza Smolara – wieloletnich liderów życia żydowskiego po 1945 roku, również ważnych działaczy frakcji żydowskiej PPR/PZPR i TSKŻ (Nalewajko-Kulikov, 2009, ss. 280–285). Wśród innych kwestii wartych uwzględnienia są na pewno te związane z ograniczeniem finansowania, zmniejszeniem nakładów i częstotliwości wydawania jidyszowej „Fołks-Sztyme”, a także wpływ na zwykłą, codzienną pracę kulturalno-oświatową. W końcu, w niektórych przypadkach, władze, szczególnie te lokalne, wykorzystując sytuację, zdecydowały się na przejęcie budynków do tej pory należących do społeczności żydowskiej. Najbardziej znanym, ale też najgłośniejszym tego przykładem jest sprawa teatru żydowskiego we Wrocławiu (Wieczorek, 2021, ss. 251–293).

Ząbkowice Śląskie i Ziębice jako skupiska społeczności żydowskiej po 1945 roku

Dolny Śląsk na mapie skupisk żydowskich w Polsce po 1945 roku miał szczególne miejsce. To tu, na terenie ówczesnego województwa wrocławskiego, w szczytowym momencie, czyli w połowie 1946 roku, mieszkało niemal 90 tysięcy Żydów (Szaynok, 2011, ss. 137–144)³. Na ten obszar trafili nie tylko ocalali z Zagłady na terenach okupowanych, ale również Żydzi przybyli na tzw. Ziemie Odzyskane w ramach repatriacji z ZSRR w pierwszej połowie 1946 roku (Misztal, 1992, ss. 161–184; Szaynok, 1994–1995, ss. 45–64). Warto podkreślić, że początek temu osadnictwu dali sami Żydzi – byli więźniowie obozu koncentracyjnego. To oni, wyzwoleni z filii KL Gross-Rosen z okolic Dzierżoniowa i Bielawy, zdecydowali się pozostać na tych terenach w kolejnych miesiącach, a potem również i latach (Szajda, 2018b). Oczywistym jest, że ta specyfika osadnicza obejmowała nie tylko kilka miast w pobliżu Gór Sowich, ale i inne części województwa. Do największych ośrodków życia żydowskiego w pierwszych latach

³ Inne opracowania podają niższe szacunki, choć opierają się jedynie na danych komitetów, nie uwzględniając niezarejestrowanych Żydów (Rykała & Kulesza, 2002, s. 252).

po II wojnie światowej należały, prócz Dzierżoniowa, również: Wrocław, Wałbrzych, Legnica, Kłodzko, Świdnica i inne. W sumie w regionie utworzono ponad 40 lokalnych komitetów żydowskich (miejskich i powiatowych), nad którymi opiekę sprawował Wojewódzki Komitet Żydów na Dolny Śląsk (Szaynok, 2000, ss. 50–51).

Ząbkowice Śląskie (do 1946 roku najczęściej określane mianem Ząbkowic) oraz Ziębice były więc jednymi z wielu ośrodków życia żydowskiego na Dolnym Śląsku. Oba miasta znajdują się na terenie jednego powiatu (ząbkowickiego) w dość bliskiej odległości (15 km). Co więcej, statystyki wskazują, iż miejscowe komitety plasowały się w grupie tych średniej wielkości. W pierwszej miejscowości komitet żydowski w swoim apogeum pod koniec 1946 roku skupiał około 1450 Żydów (Szaynok, 2000, s. 103)⁴, w drugiej lokalizacji, w połowie tego samego roku, miało być w nim zrzeszonych ponad 2300 Żydów (Szaynok, 2000, s. 51). Powstanie obu struktur datuje się na wiosnę 1946 roku, a więc na okres wzmożonego osadnictwa polskich Żydów przybyłych z ZSRR (Pawlak, 2015, s. 139). Prawdopodobnie to właśnie repatrianci stanowili większość skupiska w tym powiecie w obu miejscowościach. Położenie Ząbkowic Śląskich i Ziębic sprzyjało osadnictwu żydowskiemu – z pewnością atutem było bliskie sąsiedztwo innych, dość sporych liczebnościowo komitetów w takich miastach, jak Dzierżoniów, Bielawa czy Kłodzko. Były tam również cmentarze żydowskie, co prawda zniszczone w czasie rządów NSDAP w III Rzeszy, jednak pomimo tego użytkowane w okresie powojennym. W 1938 roku w Ząbkowicach Śląskich (wówczas niem. Frankenstein) w czasie tzw. nocy kryształowej zniszczono synagogę, którą w późniejszym okresie przebudowano do innych celów (Gruźlewska, 2017, s. 114). Natomiast w Ziębicach (niem. Münsterberg) synagoga przetrwała okres rządów nazistów, dzięki czemu została ponownie uruchomiona jako miejsce kultu po II wojnie światowej. Użytkowała ją lokalna kongregacja wyznaniowa.

Wraz z emigracją, spowodowaną głównie pogromem w Kielcach w lipcu 1946 roku (Berendt, 2006), w kolejnych miesiącach spadła ogólna liczba ludności żydowskiej na Dolnym Śląsku. W lutym 1948 roku było to już niewiele ponad 45 tysięcy osób w skali województwa, z czego w Ząbkowicach Śląskich w komitecie zarejestrowanych było 651 osób, natomiast w Ziębicach 776 (Szaynok, 2000, s. 106). O stabilności żydowskiego życia w Ząbkowicach świadczy jednak nie tylko liczba członków struktur życia żydowskiego, ale też inne instytucje, które wówczas funkcjonowały, m.in. szkoła czy kongregacja religijna. Placówki edukacyjne

⁴ Dla porównania w tym samym czasie największe komitety (Dzierżoniów, Wrocław, Wałbrzych) przekraczały ponad 10 tysięcy członków, a najmniejsze (Lubań, Zgorzelec, Brzeg) skupiały jedynie po kilkadziesiąt osób (Szaynok, 2000, ss. 102–103).

istniały w obu miejscowościach, a założono je z pewnością w pierwszym półroczu 1946 roku (Techmańska, 2016, s. 11). Uczyło się w nich po kilkadziesiąt dzieci w każdej z miejscowości, na różnych poziomach nauczania z zakresu klas I–VI (Datner, 1994, s. 106). W Ząbkowicach Śląskich i w Ziębicach istniały również placówki Żydowskiej Kongregacji Wyznaniowej, które dysponowały miejscami kultu (w tym pierwszym mieście najprawdopodobniej była to sala lub dom modlitwy istniejące jako część budynku) (Waszkiewicz, 1999, ss. 92–93). Osobną kwestią jest produktywizacja i zakłady pracy, w tym spółdzielnie żydowskie. Według danych Komisarza Rządu ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej na Dolny Śląsk w sierpniu 1946 roku w powiecie ząbkowickim istniało pięć spółdzielni żydowskich: szewska, stolarska, fryzjerska i dwie krawieckie, a pracowało w nich w sumie 98 osób⁵. W obu miastach po pogromie w Kielcach powstały oddziały Komisji Specjalnej mające zapewnić ochronę lokalnym społecznościom żydowskim (Cała, 2014). Zagrożenie bezpieczeństwa było realne w obu miejscowościach, czego przejawem były antysemickie ulotki, rozgłaszane plotki czy działania wrogie Żydom (Kwiek, 2021, ss. 120, 145, 147, 187).

Według statystyk instytucji żydowskich w 1949 roku, czyli w trakcie trwania wychodźstwa po utworzeniu państwa Izrael, w Ząbkowicach mieszkało 550 Żydów, a w Ziębicach 668 (Rykała, 2001, s. 174). Rok później, po połączeniu Centralnego Komitetu Żydów w Polsce z Żydowskim Towarzystwem Kultury i Sztuki, powstało Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (TSKŻ). To ta organizacja stała się oficjalnym „pasem transmisyjnym” partii komunistycznej do mas żydowskich. Jej liderzy kierowali organizacją podporządkowani władzom, realizując dyrektywy zgodnie z wolą rządzących. Wraz z utworzeniem TSKŻ dotychczasowe komitety żydowskie przekształciły się w oddziały Towarzystwa. W Ząbkowicach Śląskich oddział został oficjalnie zarejestrowany w 1951 roku.⁶ Organizacja miała własny lokal, w którym mieściła się m.in. świetlica (otwarta codziennie). Odbывały się w niej odczyty, prelekcje, ale też spotkania towarzyskie. W lokalu znajdowało się również radio, początkowo nie było telewizora. W TSKŻ prowadzono również naukę języka jidysz, prenumerowano prasę i książki żydowskie. W okresie stalinowskim, do odwilży październikowej, praca organizacji, zwłaszcza zarządu oddziału, docelowo skupiała się na dotarciu

⁵ Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dalej: AP Wr), KW PPR we Wrocławiu. Sekretariat, sygn. 48, Sprawozdanie Komisarza Rządu ds. Produktywizacji Ludności Żydowskiej za okres od dnia 10 do 25 sierpnia 1946 r., b.d., k. 9.

⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim (dalej: AP KZ), Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ząbkowicach Śląskich, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76, Protokół z przeprowadzonej kontroli Oddziału Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w Ząbkowicach Śląskich, 23 listopada 1960 r., k. 3.

do możliwie szerokiej grupy Żydów w mieście i ich indoktrynacji politycznej. To właśnie ta działalność w najlepszy sposób obrazuje bycie „pasem transmisyjnym” władz⁷. Jak pisał Marcin Szydzisz, większość Żydów było zatrudnionych w spółdzielniach (37), w przemyśle (12) oraz urzędach (10) (Szydzisz, 2019, s. 25).

Podobne działania podejmował oddział TSKŻ w Ziębicach, gdzie również dysponowano lokalem i prowadzono pracę kulturalną. Co więcej, w tej miejscowości jeszcze na początku lat 50. istniała szkoła żydowska, do której na różnych poziomach edukacji uczęszczało 36 dzieci⁸. Zamknięto ją w 1953 roku (Szydzisz, 2019, s. 173). Sytuacja zmieniła się diametralnie w 1956 roku. Miała na to wpływ popaździernikowa odwilż, a zwłaszcza związana z nią masowa emigracja Żydów, potocznie zwana „aliją gomułkowską” (Węgrzyn, 2016). Jeśli szacunki Komitetu Wojewódzkiego PZPR wskazywały, że w pierwszej połowie lat 50. w Ząbkowicach Śląskich mogło mieszkać 200, a w Ziębicach 400 Żydów (Szydzisz, 2019, s. 21), to już pod koniec dekady liczby te były o wiele niższe. Wówczas – według szacunków władz – w pierwszej miejscowości miało zamieszkiwać ok. 100 Żydów⁹. Nie dotarłem do dokładnych danych o liczebności społeczności żydowskiej w Ziębicach w tym okresie, choć zapewne był to zbliżony rząd wielkości.

Przed kampanią antysyjonistyczną

W latach 60. XX wieku Żydzi w Ząbkowicach tworzyli dość małą grupę. W oficjalnych dokumentach urzędowych odnotowywani są najczęściej członkowie TSKŻ. Zależnie od okresu i szacunków liczba zarejestrowanych w organizacji wynosiła około 30–40 osób, co stanowi niewielką społeczność¹⁰. Podobnie wyglądała sytuacja w oddziale w Ziębicach. Według danych zebranych przez MSW pod koniec pierwszego półrocza 1966 roku w Ząbkowicach Śląskich było 38, a w Ziębicach – 39 członków¹¹. Dla porównania, w Dzierżoniowie miało ich być 150, Kłodzku 97, a Wałbrzychu 464¹². Trzeba przy tym dodać, że nie wszyscy Żydzi należeli do Towarzystwa, choć była to jedyna tego typu świecka organizacja zrzeszająca

⁷ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (dalej: AŻIH), Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce, sygn. 325/300, Protokół z posiedzenia Zarządu z rozszerzonym aktywnym przy TSKŻ w Ząbkowicach Śl., 23 stycznia 1954 r., k. 15–16.

⁸ AŻIH, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce, sygn. 325/138, Sprawozdanie za I półrocze roku szkolnego 1951/52, 7 lutego 1952 r., k. 4.

⁹ AP KZ, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ząbkowicach Śląskich, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76, Protokół z przeprowadzonej kontroli Oddziału Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w Ząbkowicach Śląskich, 23 listopada 1960 r., k. 4.

¹⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie z kampanii sprawozdawczo-wyborczej w TSKŻ na terenie powiatu, 10 lutego 1966 r., k. 85.

¹¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej: AIPN), sygn. 1585/52, Zestawienie oddziałów i kół wg stanu na 30.VI.1967 r., k. 252.

¹² *Ibidem*.

tę społeczność. Oddziały ząbkowicki i ziebicki były dwoma z ośmiu tego typu struktur na Dolnym Śląsku. Dodajmy, że jednymi z najmniejszych. W województwie istniało również jedno koło organizacji w Zgorzelcu¹³.

Niewątpliwie to, co działo się w obu oddziałach TSKŻ w latach 60., należy uznać za ożywienie działalności po okresie zastoju spowodowanym migracją części członków społeczności. Proces ten był dość powolny, jednak można wskazać konkretne przejawy wzmożonej aktywności. Związane są one ze wsparciem finansowym i materialnym, udzielanym dzięki wznowieniu działalności Jointu oraz Organizacji Rozwoju Twórczości (ORT) w Polsce w 1957 roku (Sommer-Schneider, 2014, ss. 218–248). To za pośrednictwem tych organizacji możliwe było zatrudnienie konkretnych osób – instruktorów, którzy mieli za zadanie zaktywizować zawodowo członków Towarzystwa. Dobrym przykładem są Ząbkowice Śląskie, gdzie w latach 1963–1964 zorganizowano kurs kroju i szycia (trzy spotkania w tygodniu) dla 16 kobiet, które dodatkowo otrzymywały stypendium w kwocie 100 zł¹⁴. W późniejszym okresie uruchomiono również kurs fryzjerski¹⁵. Inną kwestią było wsparcie finansowe dla osób starszych, chorych, potrzebujących. W samym 1963 roku miano udzielić 15 zapomóg w kwocie 300–400 zł każda¹⁶. Jeszcze innym obszarem życia była działalność Klubu Dziecięco-Młodzieżowego. Choć formalnie powstał on dopiero w 1966 roku¹⁷, to już wcześniej organizowano zajęcia dla dzieci, powołano m.in. zespół instrumentalny.

Codzienna aktywność Żydów – członków TSKŻ obejmowała różne grupy wiekowe, starając się odpowiedzieć na ich potrzeby. Wśród działań znalazły się spotkania dla dzieci i młodzieży, dla których organizowano zabawy, zajęcia z rysowania i wycinanki, wspólne czytanie książek, ale też – wówczas niezwykle istotne – „korzystanie z seansów telewizyjnych”¹⁸ (telewizor nie był jeszcze powszechnym wyposażeniem każdego domu). Elementem działalności oddziału były również wydarzenia o charakterze politycznym, np. prelekcje na temat ważnych rocznic i świąt państwowych, choćby rocznicy ogłoszenia Manifestu

¹³ AP Wr, Wydział Administracyjny KW PZPR we Wrocławiu, Komisja Narodowościowa, sygn. 1606, Sprawozdanie z zakresu spraw narodowościowych za rok 1967 Urzędu Spraw Wewnętrznych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (dalej: WRN) we Wrocławiu, 29 kwietnia 1968 r., k. 31.

¹⁴ AP KZ, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ząbkowicach Śląskich, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76, Protokół z przeprowadzonej kontroli w Oddziale TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich, 25 września 1964 r., k. 54.

¹⁵ *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności za 1966 rok, 30 maja 1967 r., k. 111.

¹⁶ *Ibidem*, Protokół z przeprowadzonej kontroli w Oddziale TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich, 25 września 1964 r., k. 54.

¹⁷ Taką datę wskazuje opracowanie historii TSKŻ (Mizgalski, 2010, s. 86).

¹⁸ AP KZ, Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ząbkowicach Śląskich, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76, Sprawozdanie z działalności Zarządu TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich za okres miesięcy lipiec–listopad 1963 r., b.d., k. 38.

PKWN (22 lipca). Za ważne należy uznać występy artystyczne, zwłaszcza przyjazd Teatru Żydowskiego z Warszawy czy grup artystycznych z Wrocławia, które cieszyły się dużym zainteresowaniem publiczności. Co ciekawe, wśród różnych działań wymieniono również współpracę pomiędzy strukturami w Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach – spotkanie młodzieży z obu oddziałów. W tym drugim ośrodku działalność była na podobnym poziomie w zakresie zajęć o charakterze kulturalnym. Bez wątpienia również i tutaj świetlica TSKŻ była miejscem spotkań, rozmów, wspólnego oglądania telewizji (przychodzili do niej także Polacy). Nie istniała natomiast działalność ORT-u, który dopiero planowano uruchomić. Być może pewną przeszkodą była średnia wieku członków oddziału – w sprawozdaniu podkreślano, że skupia on przede wszystkim osoby starsze¹⁹. Zresztą sprawa młodzieży pojawiała się wielokrotnie podczas zebrań oddziałów, zwłaszcza ząbkowickiego. Prócz narzekań na brak aktywności ludzi młodych oraz problemów z zatrudnieniem kierownika czy kierowniczkę Klubu Dziecięco-Młodzieżowego, w kolejnych latach powtarzano, że „przede wszystkim należy się zająć pracą wśród młodzieży żydowskiej, której jakkolwiek jest mało, to jednak trzeba jej stworzyć warunki wyżycia kulturalnego”²⁰. Prócz aktywności codziennych nastoletni członkowie mieli możliwość skorzystania z kolonii i obozów wakacyjnych organizowanych przez TSKŻ. Przykładowo w 1967 roku z Ząbkowic Śląskich wyjechało na nie 14 dzieci²¹. Patrząc tylko i wyłącznie na statystyki struktur z tej miejscowości, można uznać, że praca liderów lokalnego TSKŻ dawała oczekiwane skutki. Według danych statystycznych w 1966 roku było tam 48 członków²², a w lokalnej akademii w dwudziestą czwartą rocznicę powstania w getcie warszawskim miało wziąć udział aż 80 osób²³.

Kampania antysyjonistyczna i jej konsekwencje

Kampania antysyjonistyczna, której kulminacja przypadła na marzec 1968 roku, rozpoczęła się już w czerwcu rok wcześniej, wraz z wybuchem tzw. wojny sześciodniowej na Bliskim Wschodzie. To właśnie ten konflikt zbrojny Izraela z państwami arabskimi i nieoczekiwany sukces militarny państwa żydowskiego zmieniły sytuację społeczno-polityczną nie tylko

¹⁹ *Ibidem*, Protokół z przeprowadzonej kontroli działalności TSKŻ Oddział w Ziębicach, 25 czerwca 1964 r., k. 61.

²⁰ *Ibidem*, Sprawozdanie z kampanii sprawozdawczo-wyborczej w TSKŻ na terenie powiatu, 10 lutego 1966 r., k. 85.

²¹ *Ibidem*, Notatka urzędowa, 26 lipca 1967 r., k. 123.

²² *Ibidem*, Pismo TSKŻ O/Ząbkowice Śląskie do WSW PPRN w Ząbkowicach Śl., 10 stycznia 1967 r., k. 110.

²³ *Ibidem*, Sprawozdanie z działalności za 1966 rok, 30 maja 1967 r., k. 111. Akademia była skierowana nie tylko do członków TSKŻ, ale szerzej – do społeczności żydowskiej w miejscowości.

w tym regionie świata, ale również w Europie (Zaremba & Osęka, 1999). Zerwanie stosunków dyplomatycznych z Izraelem przez państwa bloku wschodniego (poza Rumunią) jest tego najlepszym przykładem. Oddziaływanie sytuacji międzynarodowej można jednak dostrzec również na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym – także w przypadku dwóch omawianych ośrodków życia żydowskiego na Dolnym Śląsku. W kontekście krajowym niewątpliwym skutkiem konfliktu była czystka w wojsku, ale też wspomniane już naciski na TSKŻ w sprawie potępienia izraelskiej polityki i odniesionego przez ten kraj sukcesu. Natomiast spojrzenie na najniższy poziom pokazuje inne ujęcie: niemal zupełną infiltrację społeczności przez aparat bezpieczeństwa, a co z tym powiązane – przez komunistyczne władze.

Jeszcze w czerwcu funkcjonariusze Komendy Powiatowej Milicji Obywatelskiej raportowali o rozmowach na temat sytuacji na Bliskim Wschodzie, a zwłaszcza wypowiedziach tych, którzy popierali Izrael. Wykazano wówczas cztery osoby szczególnie sympatyzujące z państwem żydowskim, w tym Henryka Robaka – członka TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich²⁴. Co ciekawe, podobne spostrzeżenia spisano w notatce opracowanej przez pracownika Wydziału Spraw Wewnętrznych Prezydium Powiatowej Rady Narodowej (WSW PPRN). Prócz wymienienia osób o „prosyjonistycznych” postawach pisano: „Życie kulturalne tych ośrodków przebiega bez zmian. Ludność pochodzenia żydowskiego zatrudniona w zakładach pracy pracuje również bez zmian. Ulotek, zbiórek na terenie powiatu nie notowano”²⁵. Pomimo spokojnej atmosfery w obu miastach pracownicy tego urzędu podjęli działania świadczące o potrzebie pełnej kontroli nad społecznością żydowską. Był to wynik odgórnych zaleceń MSW (Stola, 2000b, ss. 53–60), a podobną politykę realizowano również w innych dolnośląskich skupiskach ludności żydowskiej, choćby w nieodległych Bielawie czy Dzierżoniowie²⁶. Przejawem tego było m.in. stworzenie spisu wszystkich żydowskich mieszkańców danej miejscowości. Taki dokument zachował się w przypadku Ząbkowic Śląskich²⁷. Na liście widnieje 101 pozycji z pełnymi danymi osobowymi: imionami, nazwiskami, datą i miejscem urodzenia, imionami rodziców oraz miejscem zamieszkania – wszystko z podziałem na poszczególne rodziny. Interesujące, że choć nie wiadomo dokładnie, kiedy powstał

²⁴ AIPN we Wrocławiu, sygn. 053/1481 t. 3, Informacja dot. osób narodowości żydowskiej, członków PZPR, 21 października 1967 r., k. 191–192.

²⁵ AP KZ, Prezydium PRN w Ząbkowicach Śląskich, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76, Pismo WSW Prezydium PRN w Ząbkowicach Śląskich do WSW Prezydium WRN we Wrocławiu, 1 lipca 1967 r., k. 118.

²⁶ AIPN, sygn. 1585/7179, Pismo WSW PRN w Dzierżoniowie do Oddziału TSKŻ w Dzierżoniowie, 19 października 1967 r., k. 25.

²⁷ AP KZ, Prezydium PRN w Ząbkowicach Śląskich, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76, Wykaz imienny ludności żydowskiej na terenie m. Ząbkowice Śl., b.d., k. 115–116.

ów spis, na każdej z jego kart widnieją odręczne zapiski z późniejszych lat: 1968, 1969 itd. W ten sposób odnotowywano przede wszystkim wyjazd z kraju (najczęściej do Izraela) lub zmianę miejscowości zamieszkania, niekiedy także zgon. Innym dokumentem jest wypis nieruchomości, które były własnością Żydów. Tu również zgromadzono dokładne dane, łącznie z kubaturą, powierzchnią działki oraz wartością danego lokalu (sic!). W Ząbkowicach Śląskich właścicielami mieszkań były zaledwie dwie osoby, a w Ziębicach trzy. Pozostali członkowie społeczności żyli w lokalach czynszowych. Dopelnieniem zbioru danych wrazliwych są zachowane listy członków oddziałów TSKŻ²⁸. W tym przypadku również zebrano szczegółowe dane osobowe.

Przywołane dokumenty przekonująco zaświadcza o dużym zainteresowaniu władz komunistycznych życiem żydowskim w okresie po wojnie sześciodniowej (Syrnyk, 2013, ss. 203–204). Z pewnością stworzenie tego typu zestawień było stosunkowo łatwe w niewielkich miejscowościach, zwłaszcza gdy społeczność żydowska była niezbyt liczna, a struktury instytucjonalne ograniczały się do jednej organizacji. Dokumentacja ta wskazuje na głęboką infiltrację środowiska żydowskiego, zwłaszcza struktur TSKŻ – od wypowiedzi o charakterze politycznym, aż po szczegółowe dane o charakterze osobowym. Wszystko to było znane aparatu represji oraz lokalnym władzom. Zresztą te ostatnie były dość aktywne w kontrolowaniu sytuacji wśród Żydów w powiecie. Już w październiku 1967 roku pracownicy WSW PPRN dokonali kontroli oddziału w Ząbkowicach²⁹. Niewiele później, bo w listopadzie, sporządzili szczegółową notatkę ze zorganizowanego w oddziale spotkania z okazji 50-lecia rewolucji październikowej.

Intensyfikacja działań ze strony władz nastąpiła w marcu 1968 roku. 19 marca doszło do pierwszego spotkania Hersza Szwarca – przewodniczącego oddziału TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich – z urzędnikami z WSW PPRN. W notatce z rozmowy zapisano, że Szwarc uznał sytuację w Towarzystwie za dobrą, podkreślając, że ludzie, zwłaszcza starsi, „dziś potępiają wszystkich, którzy chcą naruszyć i podważyć pokój”³⁰. W kolejnym miesiącu doszło do następnych trzech spotkań pomiędzy Szwarem a lokalnymi władzami: 3, 8 i 16 kwietnia³¹. Przedstawiony w notatce ze spotkań obraz diametralnie odbiega od opinii z marca. Według przewodniczącego oddziału zarząd nie pracował, ludzie przestali się angażować, przychodzić

²⁸ *Ibidem*, Wykaz członków TSKŻ Oddział w Ząbkowicach Śląskich wg stanu na dzień 30 czerwca 1967 roku, k. 117.

²⁹ *Ibidem*, Protokół spisany z kontroli Oddziału TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich, 18 października 1967 r., k. 124.

³⁰ *Ibidem*, Notatka urzędowa, 19 marca 1968 r., k. 130.

³¹ *Ibidem*, Notatka urzędowa, 16 kwietnia 1968 r., k. 133.

do lokalu TSKŻ. Szwarc jasno deklarował, że został zupełnie sam, bez żadnego wsparcia ze strony członków Towarzystwa. Spotkania tego typu miały na celu nie tyle zorientowanie się w sytuacji społeczności żydowskiej, ile nacisk, wymuszenie oficjalnego potępienia antypaństwowych rozruchów i podkreślenie solidarności z I Sekretarzem KC PZPR oraz „linią partii”. Dopiero za trzecim razem przewodniczący zgodził się na zorganizowanie spotkania członków oddziału, wyznaczając termin na 18 kwietnia, a więc dość pośpiesznie, bo w ciągu dwóch dni. Jednocześnie przekazał swemu rozmówcy informację, iż – za namową dzieci – podjął starania o wyjazd z Polski, a z obowiązków lidera lokalnego TSKŻ chciałby zrezygnować w najbliższym możliwym terminie. Z pewnością ta deklaracja nie mogła zdziwić lokalnych władz. Już 2 kwietnia dysponowały bowiem informacją o jednym z pierwszych wniosków o wydanie pozwolenia na wyjazd z kraju, skierowanym przez osobę z terenu powiatu.

Spotkanie członków ząbkowickiego TSKŻ odbyło się w planowanym terminie, czyli 18 kwietnia, w obecności Józefa Smulskiego – kierownika Wydziału Spraw Wewnętrznych PPRN. Uczestniczyły w nim 24 osoby, na 35 zapisanych wówczas członków. Protokół z zebrania przedstawia niejako alternatywną rzeczywistość: zebrani dyskutują o opłacaniu składek, prenumeracie prasy, wciągnięciu do pracy oddziału młodzieży żydowskiej. Tylko jedna osoba wspomniała, zresztą zgodnie z partyjną wizją rzeczywistości, że „niektóre jednostki wykorzystują obecną sytuację, by stwarzać pozory antysemityzmu”³². W konkluzji spotkania uchwalono tekst rezolucji – dokumentu, o który wcześniej dopominały się lokalne władze. Napisano w nim:

Z całą mocą odgradzamy się od tych antynarodowych poczynań bankrutów politycznych, którzy swoje stanowiska wykorzystali w poczynaniach wrogich Polsce Ludowej, poczynaniach zmierzających do zepchnięcia naszej Ojczyzny z drogi rozwoju socjalistycznego możliwego i realizowanego dzięki trwałemu braterskiemu sojuszowi ze Związkiem Radzieckim i całym obozem socjalistycznym³³.

To oświadczenie, podobne w swojej strukturze do innych tego typu dokumentów opublikowanych przez oddziały TSKŻ w całej Polsce, kończy się deklaracją solidarności z PZPR, ale też Polską:

Czujemy się silnie związani z Polską Ludową. Z pokoleń żyjemy i pracujemy w Polsce, a od 23 lat nasza Partia, Polska Zjednoczona Partia Robotnicza i władza ludowa dała nam,

³² *Ibidem*, Protokół z zebrania członków Oddziału Powiatowego TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich, 18 kwietnia 1968 r., k. 134.

³³ *Ibidem*, Rezolucja uchwalona przez zebranych członków TSKŻ na zebraniu w dniu 18 kwietnia w Ząbkowicach Śląskich, k. 136–137.

ludności żydowskiej wszystkie możliwości życia i pracy według zdolności każdego z nas, dała nam możliwość rozwoju, nauki i współgospodarzenia i uczestniczenia w budowie naszej Ojczyzny. [...] Piętnując działania i postawy niegodne i wrogie naszej ojczyźnie ludowej, popieramy politykę Partii i jej Kierownictwo z tow. Wiesławem na czele³⁴.

Istotne jest, na ile tego typu dokument rzeczywiście miał jakiegokolwiek oddziaływanie społeczne. Być może rację ma tu Włodzimierz Suleja, który stwierdził, że rezolucje zawierały „rytualne frazesy” i w zasadzie były skierowane przede wszystkim do WSW PPRN, a więc władz, które oczekiwały uchwalenia tego typu tekstu (Suleja, 2006, s. 254). Wymownym komentarzem do dokumentu i do całej sytuacji jest zdarzenie zarejestrowane przez urzędników zaledwie pół roku później. W październiku 1968 roku zarząd oddziału TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich zjawił się w siedzibie WSW PPRN. Powodem spotkania była potrzeba zdania kluczy i pieczęci przez liderów Towarzystwa, z przewodniczącym na czele, z powodu ich wyjazdu z Polski³⁵.

Od oddziału do niebytu

Powracając do wymienionych wcześniej istotnych konsekwencji kampanii antysyjonistycznej, warto spojrzeć na te kwestie z lokalnej perspektywy. Wśród około 13 tysięcy pomarcowych migrantów znaleźli się również Żydzi z Ząbkowic Śląskich i Ziębic. I choć stanowili niewielką grupę w całości tego wychodźstwa, to z perspektywy lokalnej była to zdecydowana większość miejscowej ludności żydowskiej. Widoczne jest to w dokumentacji sporządzonej przez WSW PPRN dotyczącej Ząbkowic Śląskich, gdzie na liście członków TSKŻ wprowadzano odręcznie zmiany – wykreślając poszczególne osoby i dopisując przyczynę skreślenia³⁶. A ponieważ informacje te nanoszono co najmniej dwukrotnie, można dzięki temu bardziej szczegółowo zobaczyć proces „kurczenia się” społeczności żydowskiej. Na niedatowanej liście osób przynależących do Towarzystwa, prawdopodobnie z okresu 1968–1969, bo już bez przewodniczącego Hersza Szwarca, znalazło się 26 osób. Odręczna adnotacja (na niebiesko) z 20 grudnia 1969 roku wskazuje na ubytek pięciorga członków, co potwierdzają skreślenia na liście w tej samej liczbie. Według kolejnej adnotacji (kolor czerwony), z 28 marca 1972 roku, w Ząbkowicach Śląskich miało być już tylko 11 członków TSKŻ. Tym samym, na podstawie tylko tego dokumentu, można stwierdzić, że stan osobowy tej lokalnej organizacji zmniejszył

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Ibidem*, Notatka urzędowa, 4 października 1968 r., k. 139.

³⁶ *Ibidem*, Wykaz osób narodowości żydowskiej, zamieszkałych w m. Ząbkowice Śl. przynależnych do TSKŻ, b.d., k. 160–161.

się niemal o 60%. Innym dokumentem dopełniającym perspektywę migracyjną tej jednej miejscowości jest wykaz osób, które – w optyce władz – wyjechały z miasta na „pobyt stały do Izraela” po 1968 roku³⁷. Urzędnicy z powiatowego WSW odnotowali 33 osoby, które opuściły Ząbkowice Śląskie. I choć nie znamy dokładnej liczby Żydów zamieszkujących miasto przed kampanią antysyjonistyczną, można przypuszczać, że i ta grupa stanowiła sporą część społeczności. Warto podkreślić, że wśród tych emigrantów znaczący odsetek, bo aż 58%, to ludzie młodzi, urodzeni w latach 40. XX wieku i później.

Konsekwencją kampanii antysyjonistycznej, związaną również z migracją, była zmiana struktur organizacji w Ząbkowicach Śląskich. Po wyjeździe dotychczasowego przewodniczącego zarządu oddziału jeszcze w 1968 roku, w kolejnym roku Zarząd Główny TSKŻ zdecydował o rozwiązaniu struktur Towarzystwa w mieście. Nastąpiło to 1 lipca 1969 roku³⁸. Decyzja ta najprawdopodobniej spotkała się ze zdecydowaną reakcją pozostających na miejscu Żydów, którzy nie chcieli likwidacji przedstawicielstwa instytucji. Na skutek wizytacji przedstawiciela z Wrocławia centrala zmieniła swoją decyzję i 1 września 1969 roku powołała koło TSKŻ³⁹. Struktura ta przetrwała bardzo krótko. Już w styczniu z Polski wyjechał przewodniczący koła, a miesiąc później, podczas kolejnej już wizytacji działacza z Wrocławia, zapisano, że nie ma „żadnych perspektyw dla działalności”. Niewiele później zdecydowano o przyłączeniu pozostałych w mieście członków do oddziału, który przetrwał w pobliskich Ziębicach. Tym samym na początku lat 70. ostatecznie zlikwidowano struktury instytucjonalnego życia żydowskiego w mieście.

Sytuacja we wspomnianych Ziębicach była dość zbliżona do tej w Ząbkowicach Śląskich, choć nie dysponujemy dokładnymi danymi dotyczącymi migracji ludności żydowskiej z miejscowości po 1968 roku. Ciekawą, choć nie oddającą pełni skali informacją są zapiski dotyczące liczby członków TSKŻ w mieście. Na początku lat 70. do lokalnych struktur organizacji miało przynależeć 21 osób, co stanowi około połowę stanu osobowego oddziału sprzed czerwca 1967 roku. To do tej grupy dołączono ludzi ze zlikwidowanego oddziału w stolicy powiatu – w sumie 11 osób. Tym samym z dwóch oddziałów liczących przed kampanią antysemitą ok. 90 osób⁴⁰ pozostał tylko jeden oddział zrzeszający Żydów w raptem $\frac{1}{3}$ tej liczebności. Dokumenty archiwalne nie podają dokładnej informacji o wieku

³⁷ *Ibidem*, Wykaz osób narodowości żydowskiej, które wyjechały na stałe do Izraela z terenu miasta Ząbkowice Śląskie, b.d., k. 162.

³⁸ *Ibidem*, Pismo do Przewodniczącego PRN w Ząbkowicach Śląskich, 20 sierpnia 1969 r., k. 158.

³⁹ *Ibidem*, Pismo Zarządu Głównego TSKŻ do Prezydium PRN w Ząbkowicach Śląskich, 1 września 1969 r., k. 159.

⁴⁰ Szacunki różnią się zależnie od źródła danych. Niektóre wskazują ok. 80 członków.

zrzeszonych, jednak gdzieś tam pojawiają się zapisy, że w tych miastach pozostali ludzie starsi, niezdolni do aktywnej działalności. Co więcej, władze powiatowe zdecydowały – jeszcze przed ostateczną likwidacją struktur TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich – o odebraniu jej dotychczasowego lokalu. W styczniu 1970 roku trafił on w zarząd miejscowego cechu⁴¹.

Konflikt o lokal

W kontekście konsekwencji kampanii antysyjonistycznej ważną kwestią jest spór o lokal, który może być traktowany jako studium przypadku. Już w lutym 1968 roku Gromadzka Rada Narodowa w Ziębicach (GRN) wniosła do władz miejskich i powiatowych wnioski o przydzielenie jej pomieszczenia zajmowanego dotychczas przez lokalny oddział TSKŻ⁴². Argumentem za zajęciem pokoju był brak działalności Towarzystwa i nagła potrzeba umieszczenia w budynku Służby Rolnej. Dotychczas, co warto podkreślić, GRN współdzieliła, m.in. z TSKŻ, budynek przy ul. Zamkowej 25, zajmując pomieszczenia na parterze. Już miesiąc później, 13 marca, wydano w tej sprawie specjalną uchwałę, w której postanowiono „domagać się załatwienia wniosku złożonego do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ząbkowicach Śląskich o przydział pomieszczenia zajmowanego przez Stowarzyszenie Żydów w Polsce”⁴³. Ani pierwszy, ani drugi dokument nie wzmiankował o poinformowaniu o tym fakcie zarządu oddziału. Można więc przypuszczać, że lokalni urzędnicy uznali, że tego typu decyzje można podejmować bez zgody społeczności żydowskiej w mieście. Sytuacja ta jest dość zbliżona do innej sprawy, z Dzierżoniowa, gdzie lokalne władze chciały w mniej więcej tym samym czasie przejąć synagogę, by urządzić tam muzeum regionalne⁴⁴. Sprawa z Ziębic miała jednak swój dalszy ciąg. W sierpniu 1969 roku GRN upomniła się o przydział kolejnych dwóch pomieszczeń będących w dyspozycji oddziału TSKŻ. Argumentacja była identyczna jak wcześniej – rzekomy brak aktywności członków Towarzystwa oraz potrzeby miejscowych urzędników. Wniosek ten trafił aż do Urzędu Spraw Wewnętrznych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej z dopiskiem „nadmienia się, że na terenie Ziębic obecnie zamieszkuje pięć rodzin narodowości żydowskiej,

⁴¹ AP KZ, Prezydium PRN w Ząbkowicach Śląskich, TSKŻ oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76, Notatka urzędowa, 9 lutego 1970 r., k. 166.

⁴² AP Wr, Prezydium WRN we Wrocławiu, Urząd Spraw Wewnętrznych, sygn. 1/24, Pismo do Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Ziębicach, 13 lutego 1968 r., k. 180.

⁴³ *Ibidem*, Uchwała nr XX-21-68, 13 marca 1968 r., k. 179.

⁴⁴ AIPN we Wrocławiu, 053/1481 t. 1, Informacja dot. Kongregacji Wyznania Mojżeszowego w Dzierżoniowie, 28 lutego 1968 r., k. 37.

pozostałe ubiegają się o wyjazd do Izraela”⁴⁵. Kontekst tej decyzji wydaje się być dość oczywisty. Urzędnicy, prócz odebrania pomieszczeń oddziałowi, proponowali również pewne rozwiązanie – przeprowadzkę TSKŻ do innego lokalu na tej samej ulicy. Nie zgodził się na to przewodniczący oddziału, co poskutkowało decyzją o eksmisji z dotychczas zajmowanych pomieszczeń. Jego postawa wobec władz była dość odważna. W trakcie rozmowy z kierownikiem WSW PPRN Leon Borsuk powiedział wprost, że przedstawiciele Towarzystwa nie opuszczą dobrowolnie lokalu, a wobec doręczenia mu wezwania na rozmowę z przewodniczącym PRN nie przyjął dokumentu i deklarował, że nie stawia się w urzędzie⁴⁶. W roli pośredników w konflikcie postawili się przedstawiciel Zarządu Głównego TSKŻ oraz wysłannik z oddziału we Wrocławiu. W swojej notatce z wizyty Henryk Robak, niewiele wcześniej zamieszkujący Ząbkowice Śląskie, a więc znający lokalne uwarunkowania, zapisał:

Proponowany lokal przy ul. Kościuszki nr 5 na parterze, jeden pokój o powierzchni 30 m² nie posiada urządzeń wodociągowych i ubikacji. Po ścianach – w dolnych częściach widoczne są ślady wilgoci (prawdopodobnie grzyb). Do ogrzewania jest piec kaflowy, brak piwnicy do składowania węgla. Izba ta była uprzednio zajmowana na magazyn i przez lata nie palono. Proponowane pomieszczenie w tym samym budynku, po PKPS, składa się z 2-ch izb na parterze i posiada te same warunki, z tym, że jest jedynie woda. Brak ubikacji, która znajduje się na dworze, z nieprzyjemnym dojściem i urągająco pod względem sanitarnym. [...] [P]onadto oglądałem proponowany lokal przy ul. Zamkowej 18, niski parter, który składa się z małego pokoju około 20 m² i małej kuchenki. Woda i ubikacja na korytarzu. Pomieszczenie robi wrażenie rudery. Ściany wilgotne i prawdopodobnie zagrzybione. Nie nadaje się dla tamt. oddziału. Poza tym wszystkim okna z proponowanych lokali wychodzą na ulicę i pod względem bezpieczeństwa mogą być narażone na nieprzyjemności, choćby na ewentualne naruszenie szyb, co należy wziąć pod uwagę⁴⁷.

Ostatni fragment wskazuje na zupełnie inny punkt widzenia przedstawicieli społeczności żydowskiej. Choć dokument pochodzi z 1972 roku, myśl o ewentualnych antysemickich aktach wandalizmu z pewnością nie była jedynie obawą, lecz mogła wynikać z zagrożenia. W swojej konkluzji, odrzucając zaproponowane przez lokalne władze lokale, Robak proponował dostosowanie do działalności pomieszczeń w budynku byłej synagogi, która od początku lat 60. XX wieku była używana przez miejscową spółdzielnię ogrodniczą jako magazyn.

⁴⁵ AP Wr, Prezydium WRN we Wrocławiu, Urząd Spraw Wewnętrznych, sygn. 1/24, Pismo do WRN we Wrocławiu, 23 sierpnia 1969 r., k. 177.

⁴⁶ *Ibidem*, Notatka urzędowa, 8 listopada 1972 r., k. 41.

⁴⁷ *Ibidem*, Zapisek służbowy z wyjazdu do Ziębic, 13 listopada 1972 r., k. 43

Już zaledwie kilka dni później miejscowy kierownik Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej wystosował do USW Prezydium WRN we Wrocławiu pismo, w którym odmawiał przydziału innego lokalu. Podkreślał przy tym, że TSKŻ otrzymał aż dwie propozycje przekwaterowania, a wobec 65 rodzin oczekujących na mieszkania w Ziębicach w 1972 roku „wydział nie widzi możliwości przydziału innego lokalu zastępczego dla TSKŻ, który by odpowiadał wygórowanym w tym wypadku żądaniom tej organizacji”⁴⁸. Trudno określić, czy do eksmisji rzeczywiście doszło. Dokumenty z późniejszego okresu, np. z 1975 roku, wskazują istnienie oddziału w Ziębicach, choć nie podają jego adresu. Warto jednak zwrócić uwagę, że sprawy lokalowe były szerszym zjawiskiem. Tego typu kwestie pojawiły się choćby w Legnicy, gdzie pomieszczenia oddano Miejskiej Radzie Narodowej, a ta przekazała je do użytku Kombinatowi Górniczo-Hutniczemu Miedzi, a także we Wrocławiu.

Omawiając działania lokalnych władz w kontekście konsekwencji kampanii antysyjonistycznej, warto zwrócić uwagę na jeszcze jedną kwestię – cmentarze. Już w maju 1967 roku Zarząd Główny TSKŻ zwrócił się do Ministerstwa Gospodarki Komunalnej z prośbą o uchylenie decyzji Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Ząbkowicach Śląskich, która podjęła „kroki w sprawie zamknięcia miejscowego cmentarza żydowskiego”⁴⁹. Z kolei w 1968 roku władze sondowały, w jakim stanie jest nekropolia i czy są na niej pochówki z ostatnich lat⁵⁰. Wyjazd większości Żydów z miasta, a także likwidacja oddziału TSKŻ były najprawdopodobniej kolejnymi argumentami za tym, by cmentarz ostatecznie zlikwidować i splantować, co też niedługo później zrobiono (Bielawski, 2020, s. 90). Tego typu działania na przełomie lat 60. i 70. XX wieku nie były niczym oryginalnym – podobnie czyniły władze w sąsiednich powiatach i na Dolnym Śląsku. Sytuację poprawiła nieco ustawa z 1971 roku dotycząca majątków kościelnych i związków wyznaniowych na Ziemiach Zachodnich i Północnych (Bednarek, 2020, ss. 251–255), ale ostatecznie w wielu przypadkach nie zmieniło to rozpoczętych już działań urzędników, którzy swoimi decyzjami wyznaczali m.in. nowe tereny pod budownictwo mieszkaniowe⁵¹. Pod koniec 1975 roku, według statystyk, oddział w Ząbkowicach Śląskich już nie istniał, a w Ziębicach zapisanych było 21 osób. Podobna sytuacja była zauważalna w ościennych ośrodkach – w Dzierżoniowie było zarejestrowa-

⁴⁸ *Ibidem*, Pismo do Prezydium WRN we Wrocławiu, 16 listopada 1972 r., k. 42.

⁴⁹ Archiwum Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Wrocławiu, TSKŻ w Polsce, brak sygn., Zawiadomienie w sprawie zamknięcia cmentarza w Ząbkowicach Śląskich, 23 maja 1967 r., b.p.

⁵⁰ AP KZ, Prezydium PRN w Ząbkowicach Śląskich, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76, Notatka służbowa, 15 lutego 1969 r., k. 153.

⁵¹ Przesłanką było „faktyczne władanie cmentarzem”, które w wielu przypadkach było trudno udowodnić.

nych 38 członków, w Kłodzku 43, a w Wałbrzychu 69⁵². Ostatnie ślady aktywności Żydów w Ziębicach to tekst z „Fołks-Sztyme” z 1976 roku. Prawdopodobnie oddział przestał istnieć w drugiej połowie lat 70. XX wieku (Szydzisz, 2019, s. 42).

Zakończenie

Ząbkowice Śląskie i Ziębice były jednymi z wielu miast – także na Dolnym Śląsku – w których Żydzi doświadczyli kampanii antysyjonistycznej lat 1967–1968. Dlaczego więc te miejscowości mogą być ciekawym przykładem wpływu antysemitkiej nagonki na życie żydowskie w Polsce?

Oba miasta na początku powojennego osadnictwa żydowskiego były średnimi skupiskami tej społeczności. Z czasem, wraz z kolejnymi migracjami, malała lokalna społeczność Żydów, aż w końcu ośrodki te stały się peryferyjne, nie tylko geograficznie, lecz też pod względem liczebności. W tym ujęciu – konsekwentnie „kurczącej się” społeczności – można wskazać, że kampania antysemityczna rzeczywiście była „ostatnim aktem”, działaniem, które zakończyło historię struktur życia żydowskiego, najpierw w Ząbkowicach Śląskich, a niewiele później również w Ziębicach. To oczywiście w pierwszym rzędzie efekt emigracji pomarcowej, ale również kwestia oddziałów TSKŻ, które, pozbawione funduszy i pod naciskiem władz, przestały być dla społeczności żydowskiej istotnym miejscem spotkania, ale również rozwoju kultury i języka żydowskiego. Po 1968 roku te lokalne struktury Towarzystwa gromadziły niewielką grupę starszych osób, emerytów i rencistów, które nie były w stanie ożywić działalności organizacji. Tym samym kampania antysyjonistyczna dokonała, zwłaszcza w mniejszych skupiskach, demograficznej zapaści, która poprzedziła ostateczną likwidację oddziałów czy kół.

W Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach zauważalny wpływ na losy Żydów odegrały władze komunistyczne, m.in. funkcjonariusze Wydziału Spraw Wewnętrznych Prezydium Powiatowej Rady Narodowej, Miejskich Rad Narodowych czy Gromadzkiej Rady Narodowej; urzędnicy, którzy „po linii” PZPR kontrolowali całą sytuację, podejmując istotne dla Żydów decyzje. Znali oni nastroje wśród społeczności żydowskiej, dokładne adresy zamieszkiwania Żydów, w tym członków TSKŻ, składane podania o wyjazd itd. To szeroko rozumiane miejscowe władze interesowały się cmentarzami, lokalami, jednocześnie dbając o wysto-

⁵² AIPN, sygn. 1585/7172, Wykaz oddziałów TSKŻ wg stanu na 31 grudnia 1975, k. 4.

sowanie przez Żydów właściwej, bo potępiającej „syjonistów”, rezolucji. Lokalna kampania antysemicka wpłynęła na nastroje emigracyjne, ale też przyczyniła się do likwidacji struktur życia żydowskiego – w tym przypadku TSKŻ. W tym kontekście przejęcie przez urzędników pomieszczeń, jeszcze do niedawna wykorzystywanych przez Żydów, czy też stosunek do cmentarza żydowskiego pokazują, że z perspektywy władz po 1968 roku nastąpił koniec żydowskiego życia w obu miejscowościach.

Aneks

Archiwum Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Wrocławiu

- brak sygn., Zawiadomienie w sprawie zamknięcia cmentarza w Ząbkowicach Śląskich, 23 maja 1967 r., b.p.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN) w Warszawie

- sygn. IPN BU 1585/52, Zestawienie oddziałów i kół wg stanu na 30.VI.1967 r., k. 252.
- sygn. IPN BU 1585/7179, Pismo WSW PRN w Dzierżonowie do Oddziału TSKŻ w Dzierżonowie, 19 października 1967 r., k. 25.
- sygn. IPN BU 1585/7172, Wykaz oddziałów TSKŻ wg stanu na 31 grudnia 1975, k. 4.

Oddziałowe Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej we Wrocławiu

- sygn. IPN Wr 053/1481 t. 3, Informacja dot. osób narodowości żydowskiej, członków PZPR, 21 października 1967 r., k. 191–192.
- sygn. IPN Wr 053/1481 t. 1, Informacja dot. Kongregacji Wyznania Mojżeszowego w Dzierżonowie, 28 lutego 1968 r., k. 37.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu (AP Wr)

1. KW PPR we Wrocławiu. Sekretariat, sygn. 48, Sprawozdanie Komisarza Rządu ds. Produktiwizacji Ludności Żydowskiej za okres od dnia 10 do 25 sierpnia 1946 r., b.d., k. 9.
2. Prezydium WRN we Wrocławiu, Urząd Spraw Wewnętrznych, sygn. 1/24:
 - Pismo do Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Ziębicach, 13 lutego 1968 r, k. 180.
 - Uchwała nr XX-21-68, 13 marca 1968 r., k. 179.
 - Pismo do WRN we Wrocławiu, 23 sierpnia 1969 r., k. 177.

- Notatka urzędowa, 8 listopada 1972 r., k. 41.
 - Zapisek służbowy z wyjazdu do Ziębic, 13 listopada 1972 r., k. 43.
 - Pismo do Prezydium WRN we Wrocławiu, 16 listopada 1972 r., k. 42.
3. Wydział Administracyjny KW PZPR we Wrocławiu, Komisja Narodowościowa, sygn. 1606, Sprawozdanie z zakresu spraw narodowościowych za rok 1967 Urzędu Spraw Wewnętrznych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej we Wrocławiu, 29 kwietnia 1968 r., k. 31.

Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Kamieńcu Ząbkowickim (AP KZ)

Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ząbkowicach Śląskich, Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce oddział w Ząbkowicach Śląskich, sygn. 18/76:

- Sprawozdanie z działalności Zarządu TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich za okres miesięcy lipiec–listopad 1963 r., b.d., k. 38.
- Wykaz imienny ludności żydowskiej na terenie m. Ząbkowice Śl., b.d., k. 115–116.
- Wykaz osób narodowości żydowskiej, które wyjechały na stałe do Izraela z terenu miasta Ząbkowice Śląskie, b.d., k. 162.
- Wykaz osób narodowości żydowskiej, zamieszkałych w m. Ząbkowice Śl. przynależnych do TSKŻ, b.d., k. 160–161.
- Protokół z przeprowadzonej kontroli Oddziału Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w Ząbkowicach Śląskich, 23 listopada 1960 r., k. 3–4.
- Protokół z przeprowadzonej kontroli działalności TSKŻ Oddział w Ziębicach, 25 czerwca 1964 r., k. 61.
- Protokół z przeprowadzonej kontroli w Oddziale TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich, 25 września 1964 r., k. 54.
- Sprawozdanie z kampanii sprawozdawczo-wyborczej w TSKŻ na terenie powiatu, 10 lutego 1966 r., k. 85.
- Pismo TSKŻ O/Ząbkowice Śląskie do WSW PRN w Ząbkowicach Śl., 10 stycznia 1967 r., k. 110.
- Sprawozdanie z działalności za 1966 rok, 30 maja 1967 r., k. 111.
- Wykaz członków TSKŻ Oddział w Ząbkowicach Śląskich wg stanu na dzień 30 czerwca 1967 roku, k. 117.
- Pismo WSW Prezydium PRN w Ząbkowicach Śląskich do WSW Prezydium WRN we Wrocławiu, 1 lipca 1967 r., k. 118.
- Notatka urzędowa, 26 lipca 1967 r., k. 123.
- Protokół spisany z kontroli Oddziału TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich, 18 października 1967 r., k. 124.

- Notatka urzędowa, 19 marca 1968 r., k. 130.
- Notatka urzędowa, 16 kwietnia 1968 r., k. 133.
- Protokół z zebrania członków Oddziału Powiatowego TSKŻ w Ząbkowicach Śląskich, 18 kwietnia 1968 r., k. 134.
- Rezolucja uchwalona przez zebranych członków TSKŻ na zebraniu w dniu 18 kwietnia w Ząbkowicach Śląskich, k. 136–137.
- Notatka urzędowa, 4 października 1968 r., k. 139.
- Notatka służbowa, 15 lutego 1969 r., k. 153.
- Pismo do Przewodniczącego PRN w Ząbkowicach Śląskich, 20 sierpnia 1969 r., k. 158.
- Pismo Zarządu Głównego TSKŻ do Prezydium PRN w Ząbkowicach Śląskich, 1 września 1969 r., k. 159.
- Notatka urzędowa, 9 lutego 1970 r., k. 166.

Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego (AŻIH)

Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce:

- sygn. 325/138, Sprawozdanie za I półrocze roku szkolnego 1951/52, 7 lutego 1952 r., k. 4.
- sygn. 325/300, Protokół z posiedzenia Zarządu z rozszerzonym aktywem przy TSKŻ w Ząbkowicach Śl., 23 stycznia 1954 r., k. 15–16.

Bibliografia

- Artwińska, A. (2015). „Odrodziły się traumy z czasów Zagłady”: Marzec 1968 jako narracja post-katastroficzna. *Poznańskie Studia Polonistyczne: Seria Literacka*, 2015(25), 187–208. <https://doi.org/10.14746/pspsl.2015.25.8>
- Baral, S. (2015). *Zapiski z wygnania*. Wydawnictwo Austeria.
- Bednarek, M. (2020). *Sytuacja prawna cmentarzy żydowskich w Polsce 1944–2019*. Wydawnictwo Austeria.
- Berendt, G. (2006). Emigracja ludności żydowskiej z Polski w latach 1945–1967. *Polska 1944/45–1989: Studia i Materiały*, 7, 25–60.
- Berendt, G. (Red.). (2009). Społeczność żydowska w PRL przed kampanią antysemicką lat 1967–1968 i po niej. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Berendt, G. (2014). „Społeczność na pokaz”: Problematyka żydowska w działaniach władz PRL w latach 1971–1989. W M. Semczyszyn & J. Syrynek (Red.), *Między ideologią a socjotechniką*:

Kwestia mniejszości narodowych w działalności władz komunistycznych – doświadczenie polskie i środkowoeuropejskie (ss. 317–367). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Bielawski, K. (2020). *Zagłada cmentarzy żydowskich*. Biblioteka „Więzi”.

Cała, A. (2014). *Ochrona bezpieczeństwa fizycznego Żydów w Polsce powojennej: Komisje specjalne przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce*. Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.

Choma-Jusińska, M., Nazaruk, P., Klimowicz, T., & Jeremicz, J. (Red.). (2018). *Bunt i propaganda: Marzec 1968 w Lublinie*. Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN”.

Dahlmann, H.-C. (2013). *Antisemitismus in Polen 1968: Interaktionen zwischen Partei und Gesellschaft*. Fibre.

Dahlmann, H.-C. (2018). *Antysemityzm w Polsce roku 1968: Między partią a społeczeństwem* (B. Ostrowska, Tłum.). Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.

Datner, H. (1994). Szkoły Centralnego Komitetu Żydów w Polsce w latach 1944–1949. *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 1994(1–3), 103–119.

Dąbrowska, K. (2011). *Od autobiografii do historii – konstruowanie pamięci indywidualnej i zbiorowej Żydów mieszkających na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej* [Niepublikowana rozprawa doktorska]. Uniwersytet Warszawski.

Eisler, J. (1991). *Marzec 1968: Geneza, przebieg, konsekwencje*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

Eisler, J. (2005). Rok 1968: Żydzi, antysemityzm, emigracja. W J. Wijaczka & G. Miernik (Red.), *Z przeszłości Żydów polskich: Polityka, gospodarka, kultura, społeczeństwo* (ss. 327–358). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu; Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”.

Eisler, J. (2006). *Polski rok 1968*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Eisler, J. (2008). „Polskie miesiące” czyli Kryzys(y) w PRL. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Gomułka, W. (1967). *Przemówienie na VI Kongresie Związków Zawodowych*. „Książka i Wiedza”.

Górniok, Ł. (2016). *Swedish refugee policymaking in transition? Czechoslovaks and Polish Jews in Sweden, 1968–1972*. Department of Historical, Philosophical and Religious Studies, Umeå University.

Gruźlewska, A. (2017). Historia gminy żydowskiej w Ząbkowicach Śląskich w latach 1861–1945. W K. Pawłowski (Red.), *Wokół dziejów miasta: 730 lat Ząbkowic Śląskich* (ss. 107–122). Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy im. Księgi Henrykowskiej.

Hytrek-Hryciuk, J., & Trębacz, W. (Red.). (2008). *Wokół Marca '68 na Dolnym Śląsku: Materiały pokonferencyjne*. Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu we Wrocławiu.

Ilicki, J. (1988). *Den föränderliga identiteten: Om identitetsförändringar hos den yngre generationen polska judar som invandrade till Sverige under åren 1968–1972 / The changeable identity: On changing identity among the younger generation of Polish Jews immigrating to Sweden in 1968–1972*. Sällskapet för judaistisk forskning.

Kichelewski, A., Marczewska, K., Krasicka, N., & Gross, J. T. (2021). *Ocalali: Żydzi polscy po Zagładzie*. Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.

Krasucki, E. (2018). *Historia kręci Drejdlem: Z dziejów (nie tylko) szczecińskich Żydów*. Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński.

Kula, M., Osęka, P., & Zaremba, M. (Red.). (1998). *Marzec 1968: Trzydzieści lat później: Materiały z konferencji zorganizowanej pod patronatem prezydenta m. stoł. Warszawy przez Instytut Historyczny UW, Instytut Studiów Politycznych PAN oraz Żydowski Instytut Historyczny przy współpracy Wydawnictwa Naukowego PWN na Uniwersytecie Warszawskim 6 i 7 marca 1998 r.: T. 1. Referaty*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kwiek, J. (2021). *Nie chcemy Żydów u siebie: Przejawy wrogości wobec Żydów w latach 1944–1947*. Wydawnictwo Nieoczywiste.

Markusz, K. (2020). *Polak nierdzennie polski: Antysemicka kampania z Marca '68 przeciwko szefowi Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów*. Wydawnictwo Austeria.

Misztal, J. (1992). Osadnictwo Żydów polskich repatriowanych ze Związku Radzieckiego na Ziemiach Zachodnich i Północnych. *Przegląd Zachodni*, 1992(2), 161–184.

Mizgalski, J. (2010). *60-lecie TSKŻ. Zarząd Główny Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce*.

Nalepa, E. J. (2000). *Czystka w korpusie oficerskim: wydarzenia 1967 roku w Wojsku Polskim w dokumentach* (2. wyd.). Akademia Obrony Narodowej.

Nalewajko-Kulikov, J. (2009). *Obywatel Jidyszlandu: Rzecz o żydowskich komunistach w Polsce*. Wydawnictwo Neriton; Instytut Historii PAN.

Naszkowska, K. (2018). *Ani tu ani tam: Marzec '68 – powroty*. Wielka Litera.

Naszkowska, K., & Helander, J. (2017). *Wygnani do raju: Szwedzki azyl*. Wydawnictwo Agora.

Nurek, P. (z Wałek, A., & Błaszowska, K.). (Red.). (2018). *Marzec 1968 w Gdańsku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego; Politechnika Gdańska.

Osęka, P. (1999). *Syjniści, inspiratorzy, wichrzyciele: Obraz wroga w propagandzie marca 1968*. Żydowski Instytut Historyczny.

Osęka, P. (2008). *Marzec '68*. Społeczny Instytut Wydawniczy Znak; Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

Osęka, P. (2015). *My, ludzie z Marca: Autoportret pokolenia '68*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk; Wydawnictwo Czarne.

Pawlak, K. (2015). Żydzi w Ząbkowicach Śląskich w latach 1946–1970. W B. Grygorcewicz & J. Organiściak (Red.), *Rocznik Ząbkowicki 1945–2015* (ss. 139–151). Studio Edytor Drukarnia Wydawnictwo; Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy im. Księgi Henrykowskiej.

Pęziński, P. (2014). *Na rozdrożu: Młodzież żydowska w PRL 1956–1968*. Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.

Plocker, A. (2022). *The expulsion of Jews from communist Poland: Memory wars and homeland anxieties*. Indiana University Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctv21zp28z>

Rykała, A. (2001). Rozmieszczenie Żydów w Polsce po drugiej wojnie światowej (1945–1950). *Rocznik Łódzki: Wydawnictwo poświęcone dziejom Łodzi i ziem województwa łódzkiego*, 48, 149–174.

Rykała, A., & Kulesza, M. (2002). W kwestii skupisk ludności żydowskiej na Śląsku w pierwszych latach po II wojnie światowej. *Studia Śląskie*, 61, 235–254.

Sochańska-Kumor, Z., Koszarska-Szulc, J., & Romik, N. (Red.). (2018). *Obcy w domu: Wokół Marca '68 / Estranged: March 68 and its aftermath*. Muzeum Historii Żydów Polskich Polin.

Sommer-Schneider, A. (2014). *Sze'erit hapleta. Ocaleni z Zagłady: Działalność American Jewish Joint Distribution Committee w Polsce w latach 1945–1989*. Księgarnia Akademicka.

Starnawski, M. (2016). *Socjalizacja i tożsamość żydowska w Polsce powojennej: Narracje emigrantów z pokolenia Marca '68*. Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej.

Stępień, M. (2019). „Żydzi stali się w Polsce zjawiskiem egzotycznym, niemal wymarłym gatunkiem”: Obraz społeczności żydowskiej w Polsce w latach 70. i 80. XX wieku we wspomnieniach Żydów powracających do Polski. *Kwartalnik Historii Żydów*, 2019(2(270)), 417–431.

Stola, D. (2000a). *Emigracja pomarcowa*. Instytut Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego.

Stola, D. (2000b). *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*. Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

Stola, D. (2010). *Kraj bez wyjścia? Migracje z Polski 1949–1989*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Suleja, W. (2006). *Dolnośląski Marzec '68: Anatomia protestu*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Syrnyk, J. (2013). „Po linii” rewizjonizmu, nacjonalizmu, syjonizmu...: *Aparat bezpieczeństwa wobec ludności niepolskiej na Dolnym Śląsku (1945–1989)*. Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu we Wrocławiu.

Szajda, M. (2018a). Obraz Polski wśród polskich Żydów w Izraelu: Narracje przedstawicieli aliji gomułkowskiej i emigracji pomarcowej. *Wrocławski Rocznik Historii Mówionej*, 8, 143–177. <https://doi.org/10.26774/wrhm.227>

Szajda, M. (2018b). Początki instytucjonalnego życia żydowskiego na Dolnym Śląsku od maja do sierpnia 1945 roku. W K. Jasiak, K. Kawalec, & P. Stanek (Red.), *Koniec wojny na Śląsku: Rok 1945: Studia i materiały* (ss. 169–177). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddział we Wrocławiu – Delegatura w Opolu.

Szajda, M. (2020). The impact of the Six-Day War of 1967 on the life of Jews in Poland: The example of the Social and Cultural Society of Jews in Poland (A. Ochocka, Tłum.). *Judaica Petropolitana: Scholarly Journal*, 14, 60–75.

Szajda, M. (2021). „Out of Poland, not to Israel, but out of Poland”: Factors influencing the decision to leave Poland after March 1968: On the basis of research from the 1970s (A. Kijak, Tłum.). *Kwartalnik Historyczny*, 128(5), 105–129. <https://doi.org/10.12775/KH.2021.128.SI.1.04>

Szajda, M. (2024). A microhistory of decline: Attitude of Jews in and around Dzierżoniów towards Poland in the years 1967–1968 (Z. Sikora, Tłum.). *Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka*, 79(1), 67–94. <https://doi.org/10.19195/2658-2082.79.1.3>

Szaynok, B. (1994–1995). Początki osadnictwa żydowskiego na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej (maj 1945–styczeń 1946). *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, 1994–1995(4–2(172–174)), 45–64.

Szaynok, B. (2000). *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Szaynok, B. (2008). Problematyka żydowska w wydarzeniach marcowych. W J. Hytrek-Hryciuk & W. Trębacz (Red.), *Wokół Marca '68 na Dolnym Śląsku: Materiały pokonferencyjne* (ss. 15–24). Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu we Wrocławiu.

Szaynok, B. (2011). Żydzi na Dolnym Śląsku 1945–1950. W W. Kucharski & G. Strauchold (Red.), *Ziemie Zachodnie – historia i perspektywy* (ss. 137–144). Ośrodek „Pamięć i Przyszłość”.

Szaynok, B. (2016). Raport o stanie badań na temat emigracji z Polski Żydów obywateli polskich po II wojnie światowej (1944–1989). W S. Łukasiewicz (Red.), *Polska emigracja polityczna 1939–1990: Stan badań* (ss. 395–425). Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Szydzisz, M. (2019). *Spółeczność żydowska na Dolnym Śląsku w świetle działalności Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce w latach 1950–1989*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Oddział we Wrocławiu.

Techmańska, B. (2016). Szkolnictwo dla mniejszości narodowych na Dolnym Śląsku w okresie PRL: Wybrane zagadnienia. *Klio: Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*, 38(3), 17–55. <https://doi.org/10.12775/KLIO.2016.031>

Torańska, T. (2008). *Jesteśmy: Rozstania '68*. Świat Książki – Bertelsmann Media.

Tuszyńska, A., Barczak-Perfikowska, D., Latos, G., Strzałkowska, E., Wejman, W., Ringer, A., & Osęka, P. (2018). *Bagaż osobisty: Po Marcu*. Dom Spotkań z Historią.

Waszkiewicz, E. (1999). *Kongregacja Wyznania Mojżeszowego na Dolnym Śląsku na tle polityki wyznaniowej Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej 1945–1968*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Węgrzyn, E. (2016). *Wyjeżdżamy! Wyjeżdżamy?! Alija gomułkowska 1956–1960*. Wydawnictwo Austeria.

Węgrzyn, E. (2018). Stan badań w Polsce nad emigracją Żydów z Polski do Palestyny i Izraela. W A. Kaźmierczyk & A. Maślak-Maciejewska (Red.), *Żydzi polscy w oczach historyków: Tom dedykowany pamięci Profesora Józefa A. Gierowskiego* (ss. 59–65). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Wieczorek, P. (2021). Wojna o scenę: Losy żydowskiego teatru we Wrocławiu w latach 1949–1968. *Polish-Jewish Studies*, 2021(2), 251–293.

Wiszniewicz, J. (2008). *Życie przecięte: Opowieści pokolenia Marca*. Wydawnictwo Czarne.

Zaremba, M. (2004). Społeczeństwo polskie lat sześćdziesiątych – między „małą stabilizacją” a „małą destabilizacją”. W K. Rokicki & S. Stępień (Red.), *Oblicza Marca 1968* (ss. 24–51). Instytut Pamięci Narodowej.

Zaremba, M., & Osęka, P. (1999). Wojna po wojnie, czyli polskie reperkusje wojny sześciodniowej. *Polska 1944/45–1989: Studia i Materiały*, 4, 205–239.

Anti-Semitism in the Province: The Impact of the 1967–1968 Anti-Zionist Campaign on Jewish life as Exemplified by the Branches of the Social and Cultural Association of Jews in Ząbkowice Śląskie and Ziębice

This article presents Jewish life in two provincial towns in Lower Silesia, Ząbkowice Śląskie and Ziębice, in the context of the 1967–1968 anti-Zionist campaign in Poland and its consequences. Outlining the local policies against Jews on a micro-scale, I analyze two main factors: migration and the collapse of Jewish life structures after the anti-Semitic events in Poland. Another element of consideration is the influence of local political factors and the broader authorities on Jewish life and its decline. The analysis relies on archival material from the resources of various institutions: State Archives, the Institute of National Remembrance, and the Jewish Historical Institute.

Keywords:

anti-Zionist campaign; March 1968; Jews in Poland; Lower Silesia; anti-Semitism

Antysemityzm na prowincji. Wpływ kampanii antysyjonistycznej lat 1967–1968 na życie żydowskie na przykładzie oddziałów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach

Artykuł prezentuje życie żydowskie w dwóch prowincjonalnych ośrodkach Dolnego Śląska, Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach, w kontekście kampanii antysyjonistycznej lat 1967–1968 w Polsce i jej konsekwencji. Przedstawiając w mikroskali lokalne działania wobec Żydów, analizuję dwa główne czynniki – migracje oraz zapaść struktur życia żydowskiego – jako konsekwencje antysemitkiej kampanii. Osobnym elementem rozważań jest kwestia wpływu miejscowych czynników partyjnych i szeroko rozumianych władz na życie żydowskie i jego zanik, przede wszystkim w postaci likwidacji struktur Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów. Rozważania powstały na podstawie materiału archiwalnego pozyskanego z zasobów różnych instytucji: Archiwów Państwowych, Instytutu Pamięci Narodowej i Żydowskiego Instytutu Historycznego.

Słowa kluczowe:

kampania antysyjonistyczna; Marzec 1968; Żydzi w Polsce; Dolny Śląsk; antysemityzm

Citation:

Szajda, M. (2024). Antysemityzm na prowincji: Wpływ kampanii antysyjonistycznej lat 1967–1968 na życie żydowskie na przykładzie oddziałów Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Ząbkowicach Śląskich i Ziębicach. *Adeptus*, 2024(21), Article 3284. <https://doi.org/10.11649/a.3284>

Publication History:

Received: 2024-05-28; Accepted: 2024-11-13; Published: 2025-03-31

INSTITUTE OF SLAVIC STUDIES
POLISH ACADEMY OF SCIENCES
1954–2024